

ДАВНЬОРУСЬКІ ГОРОДИЩА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ КИЇВЩИНИ

М. П. КУЧЕРА

У 1970—1973 рр. загін Інституту археології АН УРСР і Київського обласного правління Товариства охорони пам'яників історії та культури УРСР провадив обстеження городищ на Правобережжі Київської області з метою їх паспортизації. Передбачалося скласти плани укріплених пунктів, встановити датування, з'ясувати топографію, характер і збереженість оборонних споруд тощо. Обстеженню підлягали городища, про які зовсім не було археологічних відомостей, а також частина вже досліджених городищ для поповнення їх характеристики або перевірки стану збереженості. Нижче подаємо відомості про городища давньоруського часу (рис. 1).

1. *Лелів, Чорнобильський р-н.* Городище займає мис з високими стрімкими схилами на правому березі р. Прип'ять. Добре збереглися вал і рів з напільного боку і вузька кінцева частина мису (рис. 2, 1). Площа городища 0,35 га *. Зорюється під городи. В культурному шарі є уламки кераміки середньодніпровської культури доби бронзи і небагато — мілоградської культури ранньозалізного віку та давньоруської XII—XIII ст. (рис. 3, 34). Матеріали давньоруського часу трапляються лише по краю площадки городища. Виразних слідів селища біля городища не простежено.

2. *Медвин, Чорнобильський р-н.* Городище за 2 км на захід від села на низькому мисі правого берега заплави р. Тетерів. Земляні укріплення у багатьох місцях зорано. Збереглася частина валу та рову з напільного боку і відрізок валу по північному краю (рис. 4, 1). Площа городища становила приблизно 0,15 га. Знижений кінець мису довжиною 40 м до його складу, очевидно, не входив. У напільний бік мис продовжується приблизно на 10 м. На цій частині мису, як і на підвищеній частині з залишками укріплень, трапляються нечисленні уламки кераміки XII—XIII ст. (рис. 3, 31), доби бронзи і в поодиноких випадках — ранньозалізного часу (мілоградська культура).

3. *Іванків, райцентр.* На південно-східному краю селища в парку над р. Тетерів є високий мис, оточений з боків ярами, а від плато від-

* Тут і далі подається площа без укріплень.

ділений видолинкою, до якої знижується поверхня мису. За всіма ознаками тут знаходилось городище, сплановане будівельними роботами. Довжина мису приблизно 120 м, ширина 60—70 м. Очевидно, цей мис ототожнював з городищем М. П. Третьяков¹. В обриві мису з боку ріки

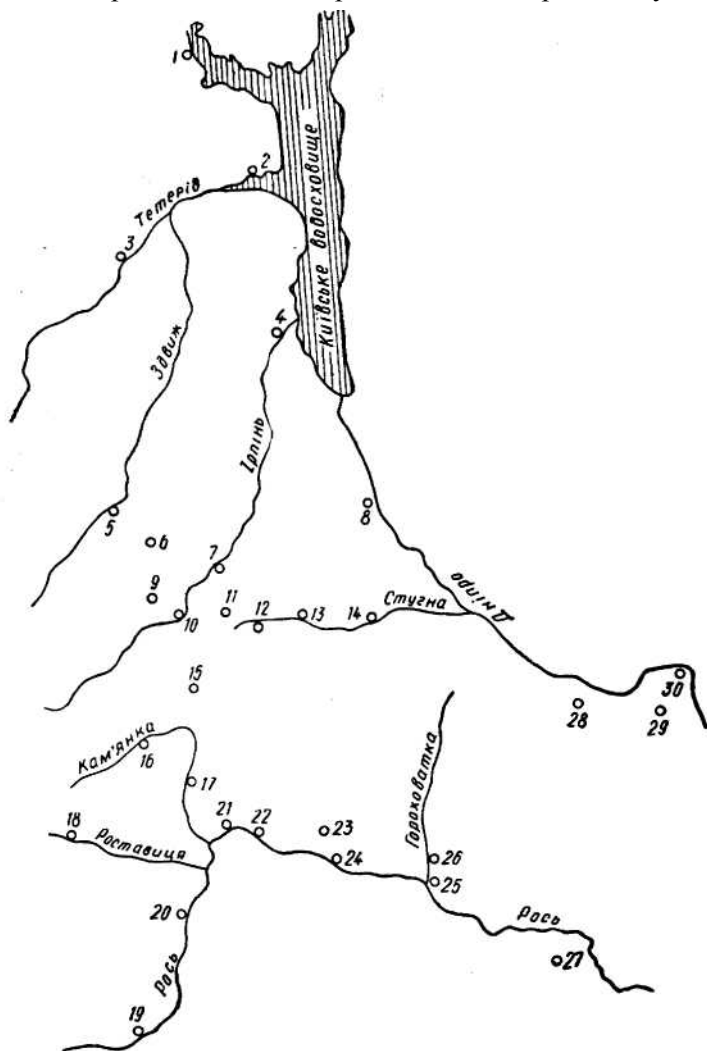

Рис. І. Карта городищ Правобережжя Київщини.

1 — Лелів; 2 — Медвин; 3 — Ігнків; 4 — Демидів; 5 — Макарів; 6 — Мотижин; 7 — Жорнівка; 8 — Китаївське; 9 — Бишів; 10 — Чорногорська; 11 — Плесецьке; 12 — Велика Солтанівка; 13 — Васильків; 14 — Старі Безрадиці; 15 — Велика Снітинка; 16 — Триліси; 17 — Мазепинці; 18 — Буки; 19 — Городище Косівське; 20 — Мала Сквирка; 21 — Біла Церква (Замкова гора); 22 — Біла Церква (Палієва гора); 23 — Чепилівка; 24 — Сухоліси; 25 — Бушеве; 26 — Шарки; 27 — Момоти; 28 — Уляники; 29 — Малий Букрин; 30 — Зарубинці.

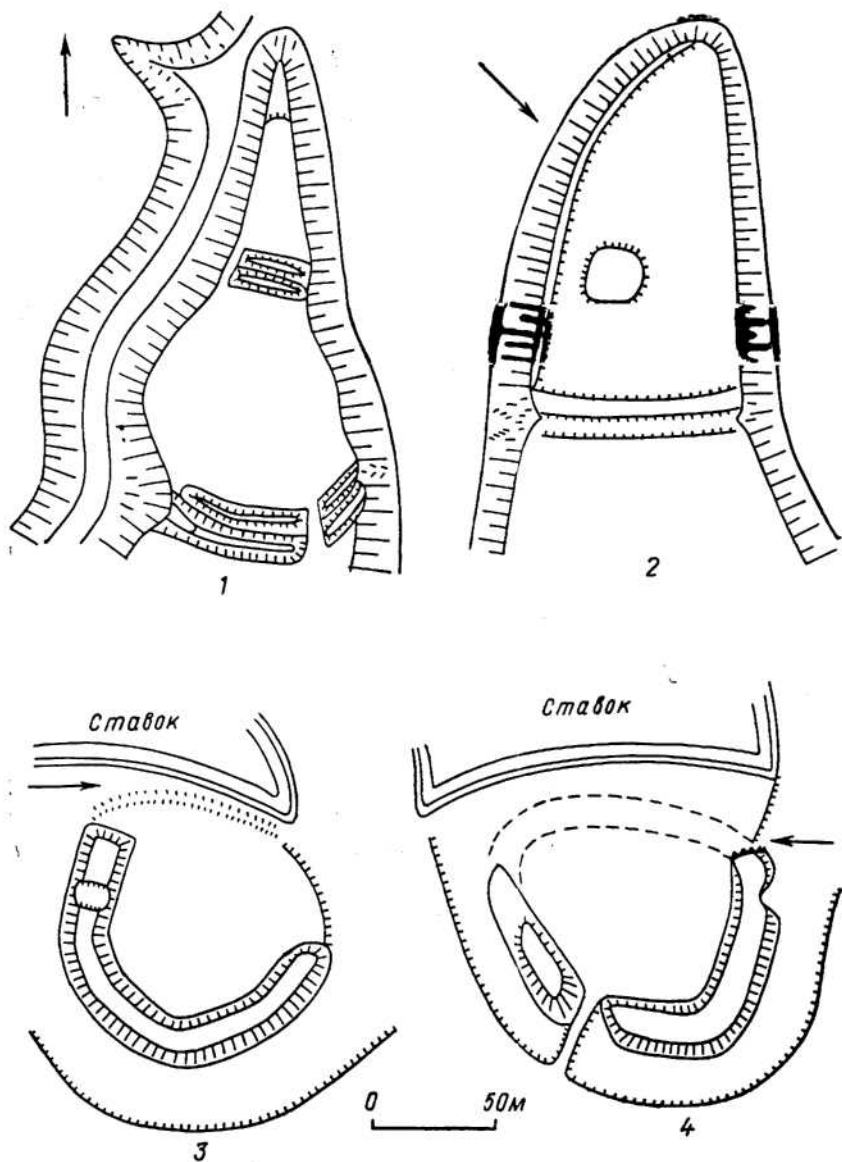

Рис. 2. Плани городищ.

1— Лелів; 2— Жорнівка; 3— Плесецьке; 4— Мотижин.

трапилися уламки вінець посудин XI ст. (рис. 3, 2, 3, 5), XII—XIII ст. і уламки стінок горщиків з широким заглибленим лінійним орнаментом, виготовлених з грубого тіста, які відносяться до часу не пізніше рубежу X—XI ст.

4. *Демидів, Кисво-Святошинський р-н.* За даними кінця XIX ст., в селі знаходилося городище «Городець», за останні десять років повністю зруйноване земляним кар'єром. Воно знаходилося на північно-східному краю села на довгому мисі висотою 4 м, що виступає в долину. Городище не прилягало до країв мису, а займало його підвищену частину. Збереглися з двох протилежних боків два зруйнованих зсередини відрізки валу довжиною по 20—25 м і відрізки рову зовні від них. Вал з півночі в плані дугоподібний, а з півдня — прямий. Висота валу зсередини близько 3 м, початкова ширина — приблизно 15 м. Укріплена площадка мала в ширину приблизно 50 м. За даними кінця XIX ст., городище було чотирикутним, 275 м в окружності. Судячи з форми східного кінця північного відрізка валу й рову, городище мало заокруглені кути.

На зруйнованій площі городища зібрано ліпну кераміку доби міді — бронзи (софіївський тип) та раннього заліза. Знайдено поодинокі уламки стінок гончарних посудин XII—XIII ст. і уламок посудини зарубинецької культури. Перед городищем з південного сходу на початку мису зібрано нечисленні уламки виключно давньоруської кераміки XII—XIII ст. (рис. 3, 35) і XIV—XV ст. (рис. 3, 36).

5. *Макарів, райцентр.* Городище на мисі правого берега р. Здвиж, майже округле, діаметром 80 м (рис. 4, S). З напільного боку відмежоване досить потужним ровом шириною 20 м, глибиною 5—6 м. Таку саму висоту (5—6 м) мають схили мису і з боку ріки. Площадка городища

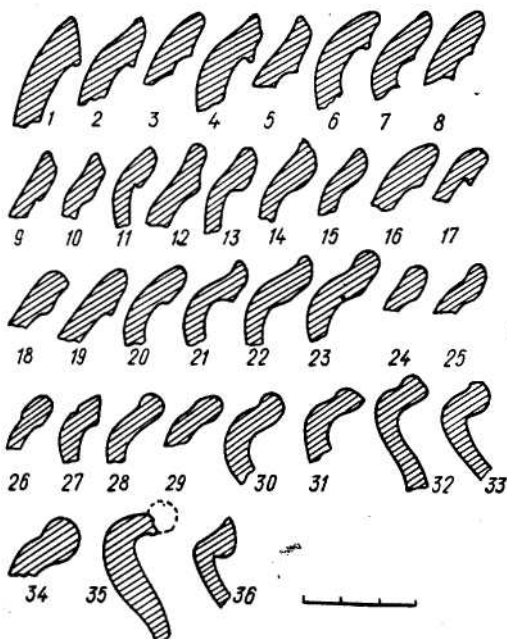

Рис. 3. Профілі вінець горщиків.

1 — Зарубинці; 2, 3, 8 — Іванків; 4, 5, 19, 20 — Васильків; 6 — Китайське; 7, 12, 13, 25 — Сухоліси; 9 — Макарів; 10, 11 — Мотижин; 14, 15 — Мазепинці; 16 — 18 — Старі Безрадиці; 21 — Триліси; 22, 23, — Бушеве; 24 — Мала Сквирка; 26, 27 — Шарки; 28 — Буки; 29 — Біла Церква (Палієва гора); 30 — Чорногородка; 31 — Медвин; 32 — Малий Букрин; 33 — Чепилівка; 34 — Лелів; 35, 36 — Демидів.
1-IX ст.; 2-27 — XI ст.; 28-35 — XII—XIII ст.; 36 — XIV—XV ст.

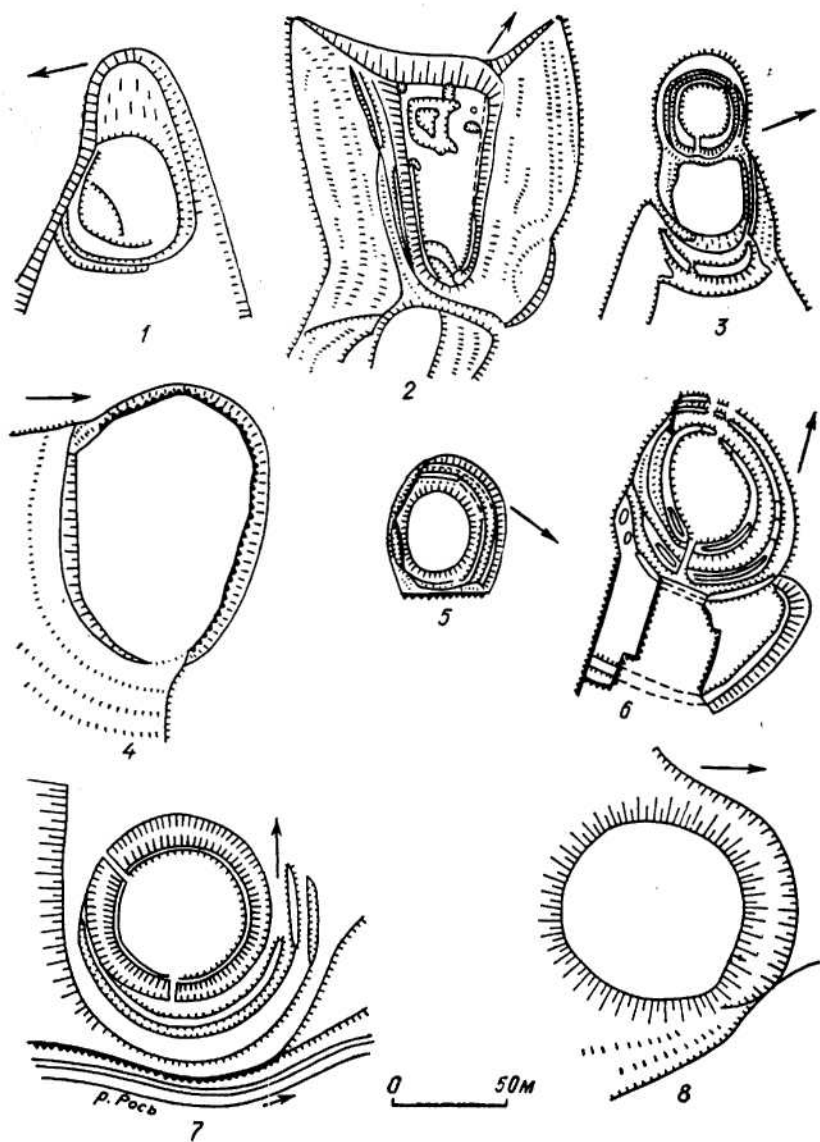

Рис. 4. Плани городищ.

1 — Медвин; 2 — Велика Солтанівка; 3 — Малий Букрин; 4 — Мазепинді; 5 — Уляники; 6 — Чепилівка; 7 — Біла Церква (Палієва гора); 8 — Макарів.

на 1,5—2 м підноситься над рівнем поверхні з напільного боку перед ровом. Вал по периметру відсутній, очевидно зруйнований. Городище забудоване. На його схилах та на досить значній площі на захід у відслоненнях дернового шару трапляються уламки вінець посудин XI ст. (рис. 3, 9) і поодинокі уламки стінок, очевидно, XII—XIII ст. На городищі трапляються також знахідки XVII ст., що свідчить про існування на ньому укріплення за часів пізнього середньовіччя.

6. *Мотижин, Макарівський р-н.* Городище в західній частині села на незначному підвищенні на краю заболоченої долини з ставком. Зберігся підковоподібний у плані потужний вал висотою 5 м, шириною внизу до 20 м і рів (рис. 2, 4). У східній частині укріплення сплановані бульдозером. Городище займало площу близько 0,45—0,5 га. На його заораній поверхні багато знахідок XVI—XVII ст. (глиняний посуд, кахлі, уламки круглого віконного скла, уламки глиняних люльок). Трапляються поодинокі уламки вінець посудин XI ст. (рис. 3, 10, 11) і уламки стінок, очевидно, XII—XIII ст.

7. *Жорнівка, Києво-Святошинський р-н.* Городище за 2 км на південний захід від села на місці правого берега р. Ірпінь, площею 0,75 га. З напільного боку залишки зораного валу мають висоту 0,5 м, ширину понад 10 м, на місці рова збереглося заглиблення. По південно-східному краю проходить невеличкий вал висотою 0,3—0,5 м, шириною 3 м (рис. 2, 2). На заораній поверхні городища знайдено кілька уламків посудин XII—XIII ст. і один — доби бронзи. Уламки кераміки XII—XIII ст. трапляються також внизу, на березі ріки. На площадці городища є зоране округле підвищення поперечником 20—25 лс, висотою близько 0,5 м, яке місцеві жителі іменують Церковищем. На ньому багато кусків пізньосередньовічної цегли, в тому числі з канелюрами, трапляються поодинокі уламки кераміки XVII ст., уламки скла та окремі металеві речі пізньосередньовічного часу. У шурфі на глибині 0,6 м під цеглою виявлено шар вапна, що походить, очевидно, з долівки церковної споруди.

8. *Китаївське.* Городище на південній околиці м. Києва на місці високого правого берега заплави р. Дніпра. Складається з п'яти укріплених частин (рис. 5). Центральна частина (0,27 га) займає північно-західний кінець підвищеної площі на вершині мису і відділена валом та ровом від аналогічної підвищеної другої частини, що примикає до неї з півдня. Залишки невеличкого валу збереглися також по краях першої частини, а невисокі схили мають сліди ескарпування.

Друга частина (0,29 га) захищена з напільного південного боку широким та високим валом, спорудженим на місці природного підвищення. По її східному краю простежуються залишки невеличкого валу. Обидві частини охоплює досить потужний вал, що проходить нижче по краю мису і включає до городища третю, північно-східну частину площею 1,5 га,

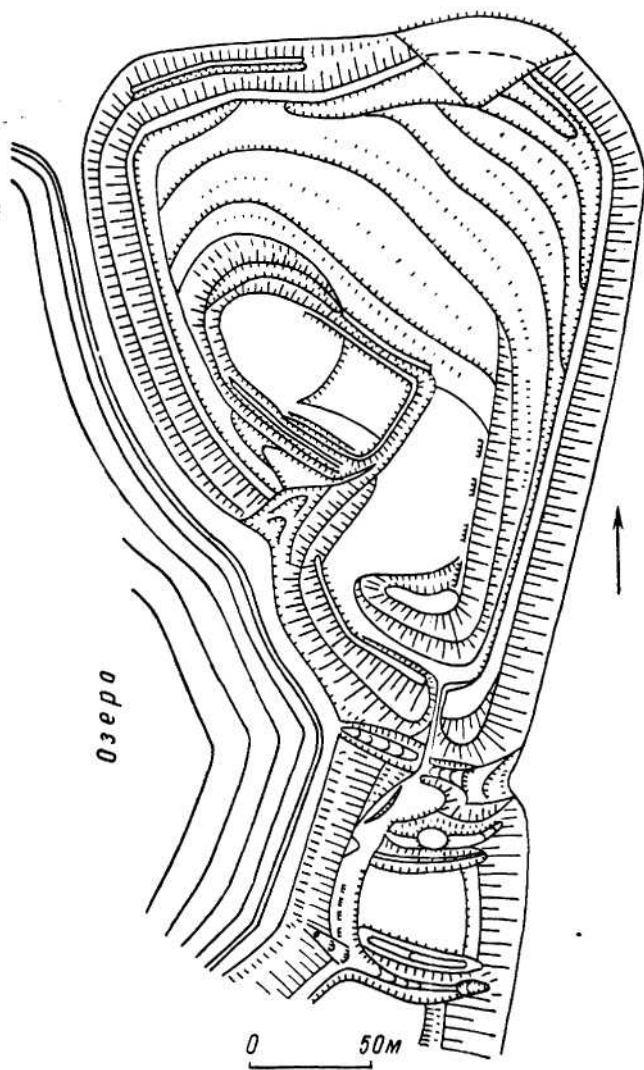

Рис. 5. План Китаївського городища.

Ці частини городища в межах зовнішнього валу відокремлені від продовження вузької південної частини мису природним балкоподібним глибоким яром, за яким знаходяться ще дві невеличкі укріплені частини — четверта (0,05 га) і п'ята (0,11 га). Кожна з цих частин відокремлена з напільного боку потужним валом та ровом. З півдня

від городища на продовженні мису розташовані залишки великого ганного могильника.

Городище заросло лісом. У відслоненнях культурного шару наперших двох частинах трапляються поодинокі уламки кераміки XI ст. (рис. 3, 6), XII—XIII ст. та стінки ліпної кераміки, очевидно, ранньозалізного часу. Городище відоме в літературі і неодноразово обстежувалось².

9. *Вишів, Макарівський р-н.* За відомостями кінця XIX ст., в селі знаходилось городище. Воно містилося, очевидно, на високому мисі біля будинку сучасної школи і давно зруйноване. Під час будівельних робіт тут зустрічали речі та залишки споруд пізньосередньовічного часу. За свідченням старожилів, раніше мис був відокремлений з напільного боку улоговиною і на ньому знаходилась поміщицька садиба. На поверхні в межах мису трапляються знахідки XVI—XVII і поодинокі уламки кераміки XI ст. Очевидно, на давньоруському городищі пізніше було влаштовано середньовічний замок.

10. *Чорногородка, Макарівський р-н.* За відомостями кінця XIX ст., в селі знаходилось замчище. Від нього збереглися залишки потужного валу з північно-західного краю на довжину 60 м. Ширина валу внизу близько 20 м, висота до 5—6 м. Замчище містилося на островоподібному підвищенні діаметром приблизно 100 м на лівому березі р. Ірпеня. Площа його забудована селом. Зсередини перед валом знайдено кілька уламків кераміки XVI—XVII ст., а зовні від нього, крім аналогічних речей, трапилися поодинокі уламки гончарних посудин XII—XIII ст. (рис. 3, 30) і ліпних другої половини I тисячоліття н. е. Очевидно, укріплення замчища були збудовані на давньоруському городищі.

11. *Плесецьке, Васильківський р-н.* Залишки городища у вигляді підковоподібного потужного валу збереглися в північній частині села на незначному підвищенні над ставком. Воно забудоване, ширина його 70 м. Ширина валу 20 м, висота зсередини до 4 ж, зовні до 5,5 м. Південно-східний кінець валу розширено і на ньому збудовано шкільну географічну площадку. У північно-західній частині вал не зберігся (рис. 2, 3). На площадці городища і зовні понад долиною трапляються поодинокі уламки пізньосередньовічної кераміки і другої половини I тисячоліття н. е. У підйомному матеріалі знайдено невиразні уламки кераміки давньоруського типу. Шурфування культурного шару з метою більш точного його датування не провадилось в зв'язку з тим, що городище досліджувалось П. О. Раппопортом, який виявив на ньому поряд з матеріалами XVII ст. давньоруську кераміку XI ст.³ Пізньосередньовічне укріплення збудовано на місці давньоруського городища.

12. *Велика Солтанівка, Васильківський р-н.* Городище Замок на південно-західному краю села на мисі над долиною правого берега р. Стугни (рис. 4, 2). Крутий схил висотою до 10 м обмежує північно-західний край городища, нижче його проходять дві неширокі тераски. Південно-західний схил крутий, але місцями розсунувся, за 2,5—3 м нижче

його верха проходить вузька тераска з валом по краю у південній половині. Нижче, у північній половині, є друга тераска з валом по краю, а ще нижче — третя терасоподібна площадка, широка й похила назовні. Місцями по краю городища зберігся невеличкий вал. Від продовження мису городище відокремлене природним заглибленням на зразок рову, що йде не впоперек мису, а навскіс. З напільного боку збереглися валоподібні підвищення по боках, а посередині вал, очевидно, розкопаний.

У свіжій ямі-підкопі в напільному валі з південного краю городища видно насипний суглинистий світло-жовтий ґрунт товщиною до 1 л, можливо, викид з пізньої ями на проїзді, а під ним залягає прошарок перепаленого дерева (верби), нижче якого йде культурний шар з дрібними уламками пізньосередньовічної кераміки. Уламки аналогічної кераміки зустрінuto і в світло-жовтому ґрунті над горілим прошарком.

На задернованій площадці у зачистках ям невідомого походження зібрано кілька уламків посудин XVII ст., кахлів і поодинокі уламки стінок кераміки XII—XIII ст. Культурного шару на городищі немає, ґрунт світло-жовтий, суглинистий. Навколо городища на городах археологічні знахідки відсутні.

13. *Васильків*, райцентр. Городище літописного Василева в північно-західній частині міста на високому лівому березі заплави р. Стугни. Складається з трьох частин, розташованих одна за одною з заходу на схід (рис. 6). Західна частина займає мис з стрімкими схилами висотою понад 10 м і вузьким перешийком з східного боку. Площа мису 0,9 га, спланована і зайнята будинками районної дитячої поліклініки. Сліди валу по периметру відсутні.

Друга частина займає долину на північ від мисової частини, а зі сходу — нерівну ділянку плато, що знижується в західному напрямку до долини. З напільного боку ця частина площею 2,7 га захищена потужним валом висотою з внутрішнього боку 7 л, шириною по основі 25—28 м. Один кінець валу примикає до північно-західного кута мисової частини (при цьому вал піднімається в нижній частині по схилу мису), а другий кінець підходить з південного сходу до перешийка мису. Через долину в північній частині вал сплановано забудовою, а його південно-східний кінець зрізаний дорогою. Рів з зовнішнього боку валу недосить виразний, оскільки його влаштовано у природному зниженні, що відокремлює середню частину городища від східної. З півночі вал опускається по схилу вниз до долини і проходить по краю плато.

Долина в межах другої частини — власне дитинця — задернована, а по зовнішньому краю забудована. Вся підвищена східна ділянка дитинця з соборною церквою густо забудована. У зрізах валу дорогою відслонено сирцеву кладку (у зовнішній частині) і дубові деревини від зрубів (у середній частині).

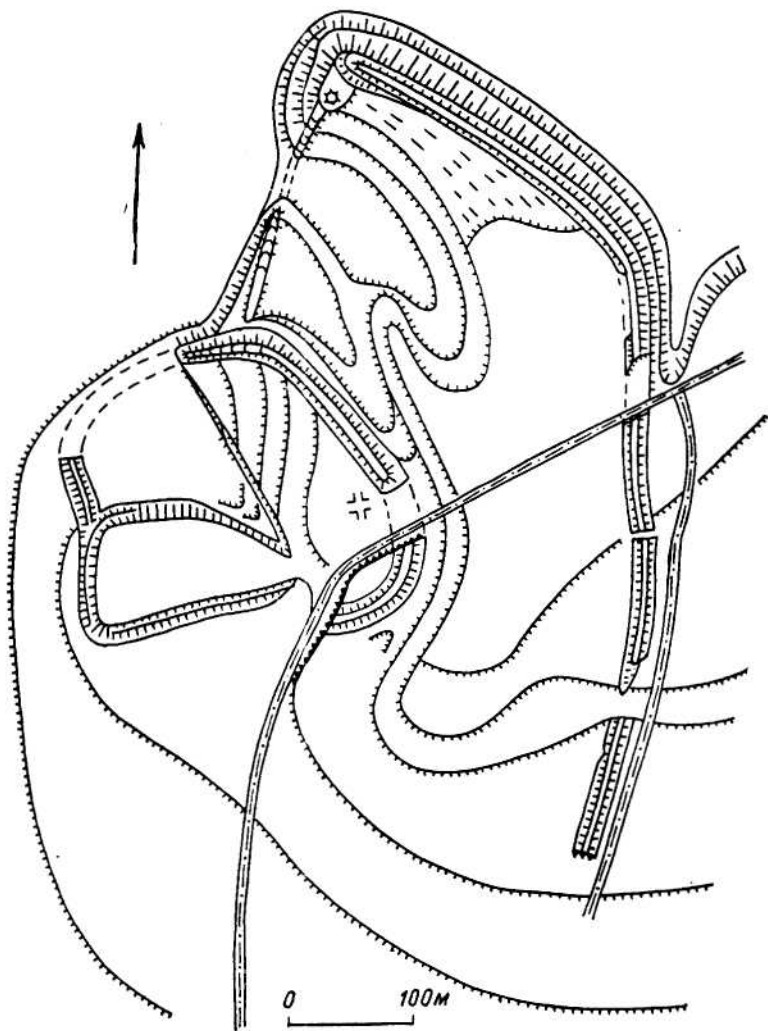

Рис. 6. План городища літописного Васи́лева в м. Васи́лькові.

Третя, зовнішня частина (посад) захищена з напільного східного боку валом висотою близько 4 м, шириною по основі близько 20 м. Вал зберігся у довжину на 760 м. У південно-східній частині він знищений. Очевидно, вал продовжувався далі на південь (вздовж сучасної вулиці Головачова), а потім повертав на північний захід і примикав до південного кута першої мисової частини. Площа посада становила приблизно 160 га.

У північно-східній частині вал посаду проходить по краю обриву до широкої балки, а зі сходу — по рівній місцевості. Проте рів перед валом у східному напрямку не зберігся. З західного боку в межі посаду вклинюється велика долина, яку перегороджено валом. У найнижчій, середній частині долини вал не зберігся.

Під час обстеження вал посаду у другому з півдня розриві мав на обох кінцях свіжі зрізи. У профілі чітко простежувались два ряди згнилих зрубів з дубового дерева. Ширина кожного зрубу поперек валу близько 3 м. Зруби заповнені лесом.

На всіх трьох частинах городища серед підйомного матеріалу трапляється кераміка XI ст. (рис. 3, 4, 5, 19, 20) і XII—XIII ст., при тому на першій, мисовій, частині значно переважає кераміка XII—XIII ст.

14. *Старі Безрадичі, Обухівський р-н.* Городище на південно-західному кінці села займає останцеподібний мис з дуже високими (30—40 м) і стрімкими схилами. З напільного боку відокремлене широким (40—50 м) ровом, влаштованим у природній улоговині. Через рів проходить до в'їзду невисока земляна перемичка, що повторює профіль рова.

Вал по обидва боки в'їзду дуже високий (до 5 м), а в інших місцях значно нижчий (до 2 м) і неширокий. Площа городища 1,8 га. У східній частині є округла яма діаметром 12—13 м, глибиною 2,5—3 м — залишки колодязя. Городище добре відоме в літературі як пам'ятка XI—XIII ст.⁴

У напільний бік від городища мис розширюється до 200—250 м і приблизно через 400 м його перетинає природна балка. На всій цій площі (понад 8 га), яка щорічно зорюється, культурний шар насичений уламками кераміки XII—XIII ст., менше уламків другої половини XI ст. (рис. 3, 16—18). Це не узгоджується з твердженням П. О. Раппопорта про те, що на плато перед городищем у підйомному матеріалі кераміка XI ст. кількісно переважає⁵. Її тут у 3,5 раза менше, ніж кераміки XII—XIII ст. Цю частину мису місцеві жителі іменують Містечком, а саме городище має назву Торч.

15. *Велика Снітинка, Фастівський р-н.* Городище на пізденно-західній околиці села на мисі, площею 0,5 га. З напільного боку захищене валом і ровом; зовні перед ровом є залишки ще одного незначного підвищення на зразок валу, а перед ним — пониження у вигляді замуленого рова. Невеличкий вал місцями помітний по периметру площадки (рис. 7, 2). Схили городища ескарповані, але значно розсунулись, особливо з півдня. На північному схилі, за 3—3,5 м нижче площадки, зберігся невеликий вал. З півдня на схилі знаходиться терасоподібна площадка, яка до напільного боку переходить у вал.

Городище задерноване. На плато перед городищем по краю поля, а також за яром на південний схід від городища зібрано нечисленні уламки стінок кераміки XII—XIII ст.

16. *Триліси, Фастівський р-н.* Городище в південно-західній частині села на правому березі р. Кам'янки займає кінець мису висотою до 20 м над заплавою. Схили городища розсунулись і перекопані військовими траншеями. На них за 3 м нижче поверхні городища помітна терасоподібна площадка від залишків ескарпування. З напільного боку зберігся рів, що сильно заплив, і сліди валу (рис. 8, 3). Поверхня городища площею 0,5 га перекопана ямами. Раніше на ньому знаходилось кладовище. На площадці городища, частково задернованій, а частково зораній, трапилося кілька уламків пізньотрипільської кераміки, чимало уламків кераміки XII—XIII ст. і небагато знахідок пізнього середньовіччя, в тому числі уламок круглого віконного скла.

З напільного боку перед городищем мис розширюється до 150—160 м і приблизно через 200 м його перетинає яр. На цій площі (3 га) на городах села зустрінуто уламки кераміки XI ст. (рис. 3, 21) і XII—XIII ст.

17. *Мазепинці, Білоцерківський р-н.* Городище Замок на мисі лівого берега заплави р. Кам'янки. В плані овальне, площею 0,7 га (рис. 4, 4). Схили городища невисокі — з півночі 6 ж, з заходу — 5 м, з півдня — 3—4 м. Вали по периметру зруйновані. З напільного східного боку є вузький перешийок з улоговиною, в якій колись знаходився рів, зараз спланований. На поверхні городища дуже багато уламків кераміки XII—XIII ст. і поодинокі — XI ст. (рис. 3, 14, 15). Знахідки трапляються як по краях, так і в середній частині городища.

На південь, понад краєм заплави на городах села протягом близько 200 м трапляється багато аналогічних знахідок. Культурні залишки давньоруського часу знайдено також на городах на схід і на південний схід від городища. Крім того, на городищі і на селищі трапляються уламки ліпної кераміки другої половини I тисячоліття н. е.

18. *Буки, Сквирський р-н.* Городище на останці з стрімкими схилами в західній частині села на лівому березі р. Роставиці. З боку ріки зруйноване колишнім кар'єром для добування каміння. З трьох інших боків зберігся по краю вал з вузьким гребенем (рис. 7, 4). Площа збереженої частини городища 1 га. З півдня, біля в'їзду, на пологому схилі збереглися залишки трьох валів. Городище заросло молодим листяним лісом. В обривах кар'єру зібрано кераміку XII—XIII ст. (рис. 3, 28). Є кістки тварин. Але загалом насиченість культурного шару не дуже значна. В долині, на північний захід, на території села трапляються знахідки цього самого часу.

19. *Городище Косівське, Володарський р-н.* Залишки городища в центрі села на мисі висотою 15 м над лівим берегом р. Росі. Раніше мис був відмежований з напільного боку широкою балкою. Городище забудоване, укріплення зруйновані. На його площі (0,45 га) трапляються уламки посудин XVII ст., кахлів, круглого віконного скла тощо. Знайдено також поодинокі уламки кераміки XII—XIII ст. Понад Россю, де могло бути селище, археологічні матеріали відсутні.

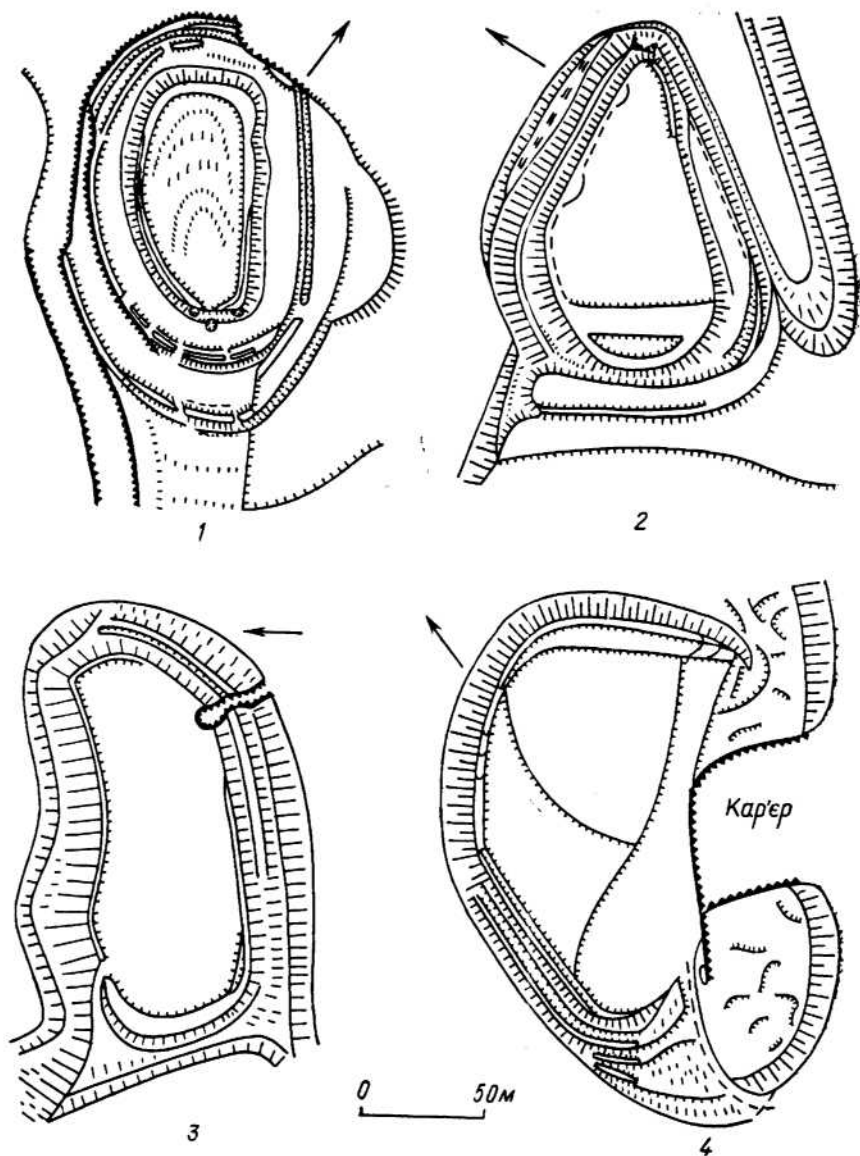

Рис. 7. Плани городищ,

1 — Момоти; 2—Велика Снітинка; 3 — Зарубинці; 4 — Буки.

20. *Мала Сквирка, Білоцерківський р-н.* Городище на східному краю «села на мисі при впадінні р. Сквирки в р. Рось, площею 1,2 га (рис. 8, 1). По периметру збереглися залишки раніше великого валу. На схилі понад р. Сквиркою за 3—3,5 м нижче краю знаходиться терасовидна площадка з ровом і валом. Зі сходу схил невисокий (5 м) і пологий; тут біля підніжжя проходить рів, що перетинає й напільну частину. Городище зайняте кладовищем. У відслоненнях поверхні знайдено кераміку XII—XIII ст. Дуже багато кераміки цього часу і частково XI ст. (рис. 3, 24) трапляється на мисі перед городищем на городах села. На городищі й на селищі є також уламки ліпних посудин другої половини I тисячоліття н. е.

21. *Біла Церква, райцентр.* На Замковій горі на лівому березі р. Росі знайдено кілька уламків кераміки XI ст. У місцевому музеї експонуються скляні браслети, знайдені на замчищі. Мабуть, тут знаходилось городище літописного Юр'єва, на місці якого за часів пізнього середньовіччя було збудовано замок. Городище займало мис площею 2 га, який підвищується на 3 м над рівнем поверхні плато з напільного боку. По боках висота мису становить 10—15 м.

22. *Біла Церква, райцентр.* Городище на Палієвій горі на західній околиці міста в Олександрійському парку. Округле, з площадкою діаметром 55 м (рис. 4, 7). Оточене кільцевим валом шириною 7—8 м, висотою 1,5 м та ровом глибиною 1,5 лі, шириною 5—6 м. З заходу, трохи нижче від рівня площадки городища, проходить другий вал з ровом. З півдня цей вал продовжується на рівні першого валу, але на деякій відстані від нього, а зі сходу переходить в терасоподібну площадку з стрімким схилом. Ще одна, більш низька штучна тераса обмежує городище з заходу, півдня і сходу по краю гори. У відслоненнях на задернованій поверхні городища знайдено уламки кераміки XII—XIII ст. (рис. 3, 29). За відомостями кінця XIX ст., на городищі знаходили пряслиця, залізні та бронзові предмети, в тому числі бронзову позолочену панагію.

23. *Чепиліївка, Білоцерківський р-н.* Городище на північній околиці села на мисі. Складається з двох укріплених частин, з яких зовнішня на значній площі зруйнована земляним кар'єром (рис. 4, 6). Мисова частина (дитинець) задернована, в плані овальна, площею 0,13 га, оточена по периметру валом, а з напільного боку укріплена ще двома валами з ровами. Другий вал і рів продовжуються по схилу зі сходу і півночі. На кінці мису є на схилі відрізок ще одного, третього валу. Залишки двох інших валів збереглися на схилі з заходу. Перед невеликим зовнішнім валом з напільного боку рову немає.

З півдня до дитинця примикав посад площею 0,3 га. Його середина вибрана кар'єром на глибину 2 м, вал з напільного боку зберігся по краях. У культурному шарі в стінках кар'єру знайдено чимало кісток тварин і небагато уламків кераміки XII—XIII ст. (рис. 3, 33).

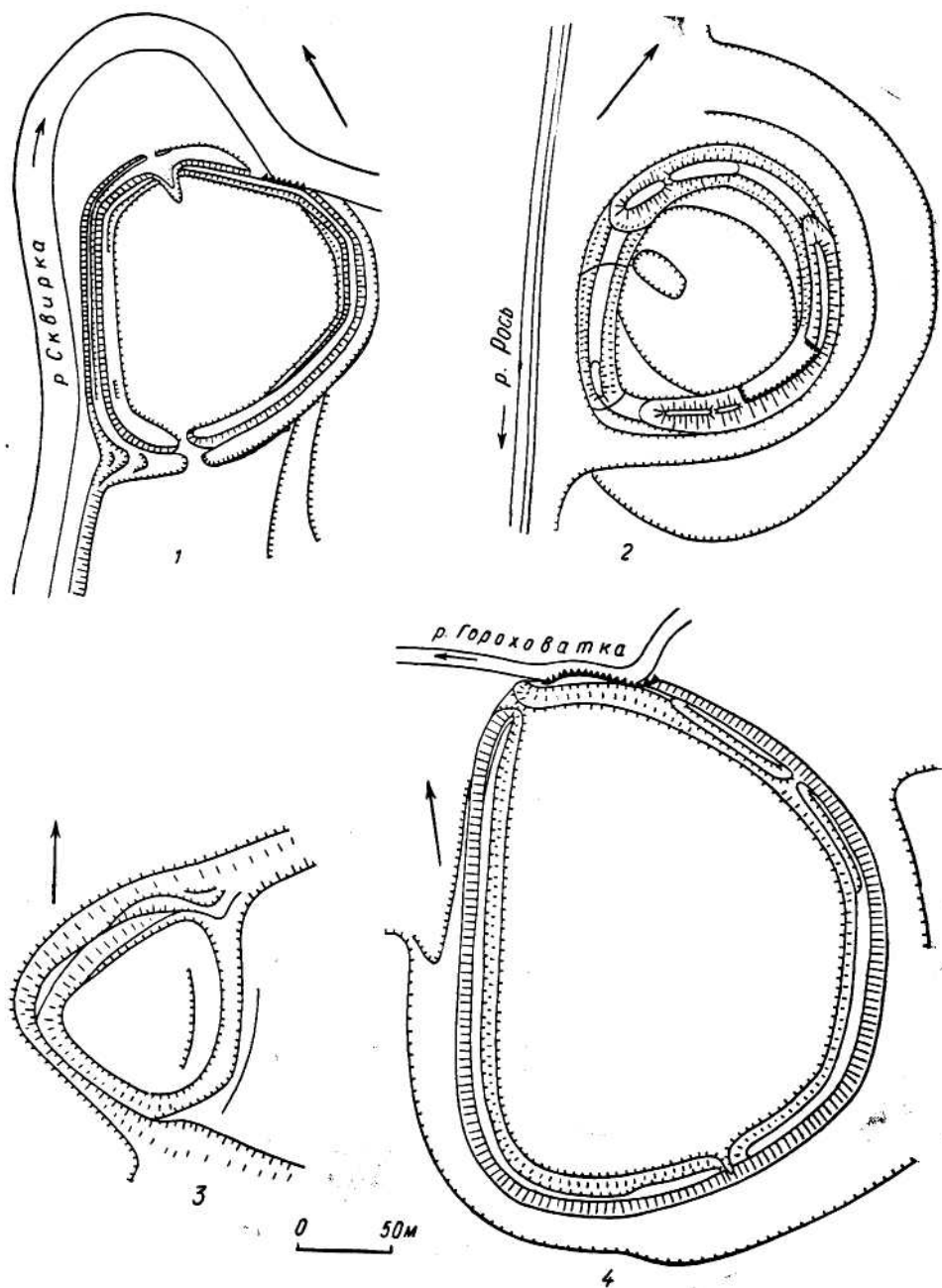

Рис. 8. Плани городищ

24. *Сухоліси, Білоцерківський р-н.* Городище на 3 км на південь від села на лівому березі р. Росі. Займає незначне підвищення в низькій заплаві, в плані овальне, площею 0,95 га (рис. 8, 2). Потужний вал по периметру сильно розсунувся і в кількох місцях зруйнований. Висота валу 2—2,5 м, ширина 20 м. Навколо помітні сліди рову. Городище зорується. На ньому ґрунт піщанисто-болотний, грузький, з поодинокими залишками стінок давньоруської кераміки.

На південний схід від городища на підвищеній місцевості понад Россю протягом понад 150 м в культурному шарі селища дуже багато уламків кераміки XII—XIII ст. і менше — XI ст. (рис. 3, 7, 12, 13, 25).

25. *Бушеве, Рокитнянський р-н.* Городище в заболоченій місцевості на підвищенні за 1 км на південний схід від села при впадінні р. Гороховатки у Рось. Напівокругле, площею 3,8 га, з валом по периметру, висотою зсередини 3 м, зовні 5 м, шириною 20 м (рис. 8, 4), з пологим від щорічного зорення внутрішнім схилом. Рів сильно замулений. Всередині городища археологічних матеріалів не знайдено, але по краю площадки скрізь трапляється кераміка XII—XIII ст. і значно менше — другої половини XI ст. (рис. 3, 22, 23). З півдня на селищі багато знахідок XII—XIII, частково XI ст., є також матеріали ранньозалізного часу і другої половини I тисячоліття н. е.

26. *Шарки, Рокитнянський р-н.* На схід від села на обривистому краю плато над заплавою правого берега р. Гороховатки розташоване велике давньоруське городище, укріплення якого збереглися не повністю. Реконструкцію плану городища здійснив на підставі аерофотозйомки Б. О. Рибаків⁶. Під час розвідки 1972 р. було зафіксовано ті оборонні споруди, які збереглися на основній, північно-східній частині городища (рис. 9). Західне напівокругле укріплення розмірами 280Х80 м обмежене з напільного боку ледь помітними залишками двох зораних валів у південно-східній частині, а з заходу досить виразно збереглося лише продовження рову. Проте і на цьому відрізку знаходилось два вали; на місці зовнішнього валу на свіжозораній поверхні безпосередньо перед ровом виступає жовтий материковий ґрунт. Обидва вали збереглися на північно-західному кінці, де вони примикають до обриву плато. Контури меншої округлої частини, що знаходилась всередині цього укріплення, не помітні. Безпосередньо зі сходу розташована невеличка мисова частина довжиною 80—85 м, шириною 40 м. По її природному краю зберігся невеликий вал, що є продовженням аналогічного валу з попередньої частини. Далі на південний схід вклинюється в плато балка, по краю якої з боку мисової укріпленої частини збереглися залишки невеликого валу.

Всі три частини мають оригінальне ескарпування природних схилів. На першій з них по північному схилу збереглися на уступі залишки досить значного за розмірами валу з ровом з внутрішнього боку. На східному кінці цієї частини і на двох інших знаходяться на схилі па два вали, які одночасно перекривають доступ на городище через два

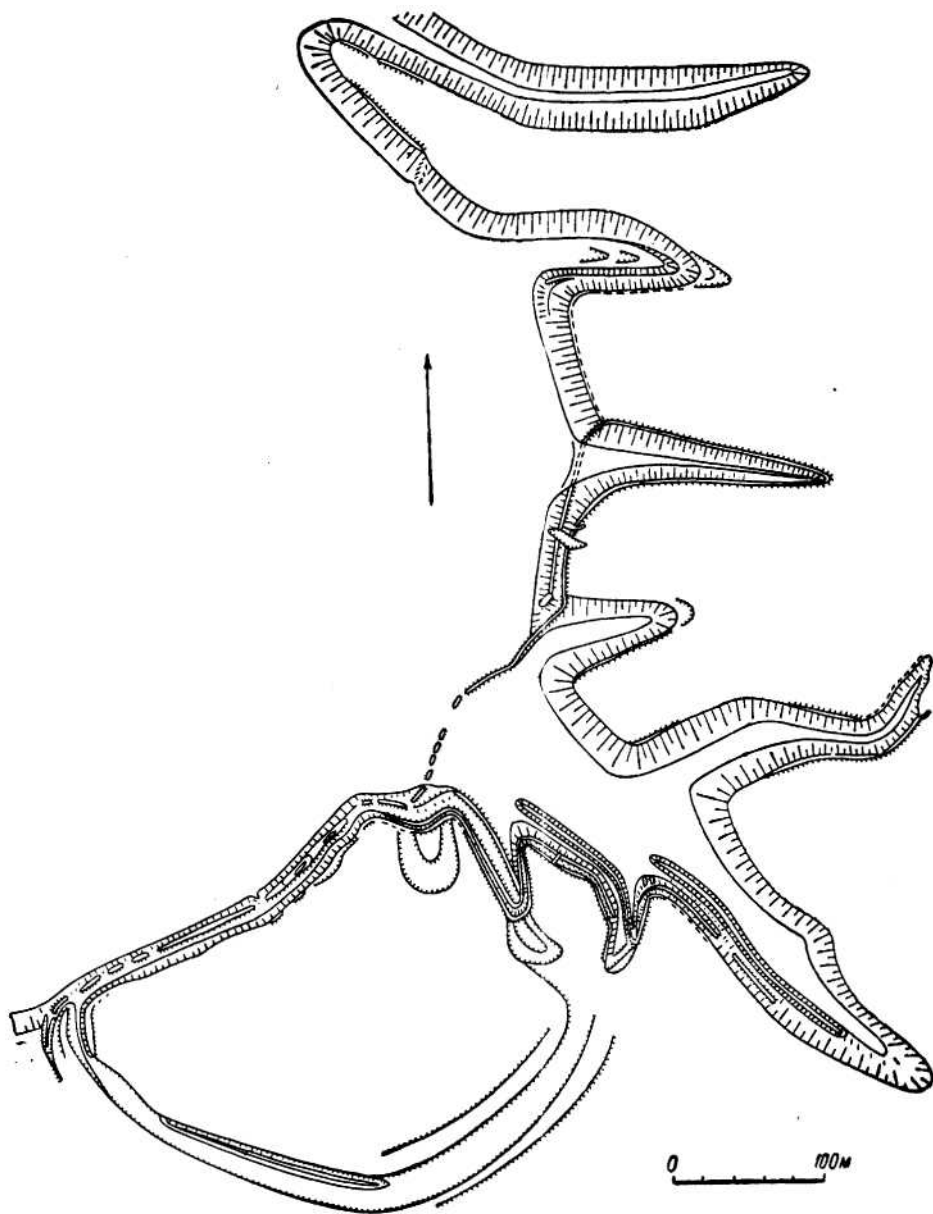

Рис 9. План північно-східної частини городища поблизу с. Шарки.

відгалуження від основної балки, що охоплюють з боків середню мисову частину. На двох східних частинах нижній вал проходить біля підніжжя схилу.

На північ від балки, що прорізає плато в південно-східному напрямку, є ще чотири мисоподібні виступи. По їх краю, як і на основній частині, місцями збереглися залишки невеликого валу.

Доступ до великої балки, що відокремлює основну частину городища від північних мисових виступів, а також до сусідньої балки з півночі, що вклинюється в межі другого мису, перекрито окремим валом, південний кінець якого з'єднується з валом на схилі основної частини, а північний піднімається по схилу і примикає до валу по західному і північному краю другої мисової частини. На дні балки вал у багатьох місцях розірваний. Аналогічним чином було перекрито доступ до балки між другим і третім мисами. Тут вал, що зберігся по південному краю третього мису, спускається по схилу вниз до дна балки. З протилежного краю до балки підходить вал, що знаходиться на ескарпованому схилі другого мису.

Будь-які ознаки укріплень з напільного боку мисів не збереглися, їх напрямком встановив Б. О. Рибаків за допомогою аерофото зйомки.

На основній, напівокруглій частині городища зустрічається дуже багато кераміки XII—XIII ст. та кісток тварин. Далі на схід і на південь від балки знайдено чимало аналогічного матеріалу, крім того, трапляються залізні шлаки. На першому мисі, між роздвоєними кінцями великої балки, і на двох північних мисах підйомного матеріалу дуже мало. На другому з півдня мисі знахідки трапляються частіше. Типових для XI ст. уламків вінець посудин на городищі не знайдено. Трапилися поодинокі уламки вінець посудин кінця XI ст. (рис. 3, 26, 27).

27. Хут. *Момоти, Богуславський р-н*. Городище на південно-західному краю села на останцеподібному мисі, що підвищується на 25 м над долиною широкої балки (рис. 7, 1). Площадка городища нерівна, розмірами 85X40 м, на 4—5 м знижується до кінця мису. Оточена по периметру невеликим валом, внутрішній схил якого зораний. З напільного боку через вузький перешийок проходять ще два вали значних розмірів з ровами. Другий (середній) вал продовжується з заходу по схилу навколо городища по краю тераси шириною 10—12 м, що знаходиться на 3—3,5 м нижче поверхні городища. З внутрішнього боку перед валом на терасі влаштовано рів. З східного боку на лінії продовження валу проходить тераса шириною 12 м, з рівною поверхнею. Стрімкий край тераси має висоту 2—3 м, внизу біля її підніжжя зберігся рів. Третій, зовнішній вал також спускається по схилу і охоплює городище з південного заходу по краю ще нижчої тераси, обмеженої з заходу яром. Відрізок цього валу зберігся на схилі в кінці мису. Зі сходу продовження третього валу простежується у вигляді незначного підвищення, зовні якого є залишки рова.

На зораній площадці городища в світло-жовтому ґрунті при дуже ретельному обстеженні знайдено поодинокі уламки грубої ранньогончарної та ліпної кераміки VIII—IX ст. Аналогічна кераміка зібрана на городищі раніше⁷. Селища біля городища ні на східному терасовидному підвищенні, ні з напільного боку, ні внизу навколо підніжжя мису не виявлено.

28. *Уляники, Кагарлицький р-н*. Городище на північній околиці села займає високий останець з площадкою 36X28 м (рис. 4, 5). З двох боків край городища зсувається. Схили ескарповані трьома уступами, висотою до 5 ж кожний. На двох верхніх терасоподібних уступах влаштовано рів з валом по зовнішньому краю. В культурному шарі зрідка трапляються уламки кераміки XII—XIII ст.

29. *Малий Букрин, Миронівський р-н*. Городище на східному краю села займає кінець мису і складається з двох укріплених площадок, розмірами 24X22 м і 27X30 м (рис. 4, 3). Менша площадка оточена по периметру кільцевим валом, висотою до 1 ж, а з напільного боку — висотою понад 1,5 лп. З напільного боку більшої площадки збереглися залишки двох валів та ровів. У верхній частині схили городища на висоту 3,5 лп штучно зрізані і закінчуються внизу терасоподібним уступом з невеликим ровом. Менша площадка задернована. На зораній більшій площадці в світло-сірій піщаній землі зрідка трапляються уламки давньоруської кераміки. Безпосередньо перед городищем на садибах села відкрито сліди давньоруського селища з керамічними уламками XII—XIII ст. (рис. 3, 32). Тут же трапляються матеріали XVII—XX ст.

30. *Зарубинці, Канівський р-н Черкаської обл.* Городище за 3 км на північний захід від села на кінці мису високого правого берега Дніпра. З напільного боку в природній улоговині зберігся глибокий рів (до 6 лп), по внутрішньому краю якого проходить вал шириною до 10 м, висотою зсередини понад 2 м (рис. 7, 3). Площадка городища (0,65 га) не зовсім рівна — знижується до кінця мису (на схід) і має значний нахил до півдня. По її краю проходить невеликий вал шириною 3—4 м. На кінці мису в верхній частині схилу збереглися залишки ескарпування — неглибокий рів з невеликим валом по зовнішньому краю. На південному схилі помітні два яруси ескарпування з вузькою тераскою під кожним ескарпом. У південно-східній частині край площадки і верхня частина схилу прорізані глибоким яром, на стінках якого виразно простежується початкова форма схилу. На самому краю площадки знаходився вал, який зараз на поверхні не простежується. Він помітний в обох стінках яру на початку схилу. Перед ним на товщину понад 1 лп знаходиться чорна земля, начебто нею присипано знижений кінець площадки впритул до самого валу. В східній стінці яру під валом залягає шар перепаленої глини з вугіллям і кусками обвуглених деревин товщиною до 25 см; вище насип валу складається з світло-жовтого лесу з гумусними вкрапленнями. В нижній частині у зовнішньому схилі валу є вертикальна смужка з вугілля. На західній стінці яру пере-

паленої глини під валом немає. Тут внизу і з зовнішнього боку залягають уламки обвугленого дерева. Рів, помітний на поверхні нижче по схилу, заповнений чорноземом. За ровом знаходиться вал з світло-жовтого материкового лесу, а безпосередньо за ним — ще один аналогічний рів, від якого на поверхні слідів не збереглося.

Городище задерноване. Розкопками Є. В. Максимова на початку 60-х років встановлено, що на ньому є залишки жител зарубинецької культури і культури VIII—IX ст. Давньоруских матеріалів XI—XIII ст. під час розкопок не знайдено.

Велика за площею частина мису (3,5—4 га), що знаходиться перед городищем, обмежена на значному протязі з напільного боку невеликим ярм. Під час розвідки тут зустрінуто в незначній кількості кераміку VIII—IX ст. (рис. 3, I), уламки посудин доби бронзи і поодинокі уламки кераміки XII—XIII ст. На пологому в нижній частині північному схилі мису, що спадає до Дніпра, часто трапляються уламки посудин XII—XIII ст.

* * *

Більшість перелічених городищ обстежена вперше. До цього часу більш-менш повна археологічна характеристика була відома лише для семи городищ (Плесецьке, Васильків, Старі Безрадиці, Китаївське, Шарки, Момоти, Зарубинці).

Деякі з обстежених городищ виділяються своєрідним плануванням валів — наявністю в них ділянок з прямолінійним напрямком. Це характерно для валу по периметру городищ Мала Сквирка (рис. 8, У), Плесецьке (рис. 2, 3), зовнішнього валу на Китаївському городищі (рис. 5), валу з напільного боку городища Лелів (рис. 2, I), валів на городищах Мотижин (рис. 2, 4), Буки (рис. 7, 4) та Демидів.

Відомо, що прямолінійні відрізки в конфігурації оборонних споруд застосовувались для фланкуючого обстрілу за часів пізнього середньовіччя, коли панувала вогнепальна зброя. Саме цим пояснюються особливості планування валів на городищах Плесецьке, Мотижин, як і прямолінійність відрізків у конфігурації площадки на городищі Макарів. Вали на городищах Плесецьке і Мотижин та рів на городищі Макарів мають досить значні розміри і порівняно добру збереженість. Вони збудовані в XVI—XVII ст. на місці давньоруських укріплень.

Прямолінійність у плануванні валів характерна також для городищ милоградської культури ранньозалізного часу, поширених на півночі УРСР та на півдні БРСР. Можливо, що городище в с. Лелів належить до милоградської культури, а в XII—XIII ст. воно використовувалося вдруге.

Для пам'яток ранньозалізного часу в лісостеповій частині правобережної Київщини ця риса в плануванні оборонних споруд лишається не з'ясованою. На прикладі городищ Мала Сквирка та Буки, на яких не знайдено матеріалів, що відносяться до часу, ранішого, ніж XI—XIII ст.,

можна твердити, що принцип побудови валів з прямих відрізків застосовувався в Середньому Подніпров'ї і за давньоруських часів. Очевидно, це зумовлювалось як рельєфом місцевості, так і характером дерев'яної частини укріплень, яку було зручніше будувати з прямолінійних ланок.

До числа найраніших укріплень належить городище Момоти (VIII—IX ст.). Городище Зарубинці, очевидно, виникло на рубежі нашої ери і використовувалося як укріплення у VIII—IX і XII—XIII ст.

Частина укріплень в районі Києва, що існувала в XI ст., запустила в XII ст. Так, на городищах у Макарові, Мотижині, Плесецькому, Бишові матеріали XII—XIII ст. або зовсім відсутні, або нечисленні. Значна частина укріплених населених пунктів, заснованих в кінці X—у першій половині XI ст. (Васильків, Іванків, Сухоліси, Китаївське) та в другій половині — кінці XI ст. (Старі Безрадичі, Триліси, Бушеве, Мазепинці, Мала Сквирка, Шарки), існувала і в XII—XIII ст.

Багато укріплень виникло в XII—XIII ст. Це городища Буки, Чепилівка, Велика Снітинка, Біла Церква (Палієва гора), Медвин, Лелів, Малий Букрин, Жорнівка, Велика Солтанівка, Городище Косівське, Демидів, Чорногородка, Уляники.

Можна вважати, що період масового оборонного будівництва на правобережній Київщині припадає на кінець XI—початок XII ст.

Досить значна частина давньоруських городищ Київщини використовувалась як укріплені пункти за часів пізнього середньовіччя. Це Демидів, Макарів, Мотижин, Бишів, Чорногородка, Плесецьке, Велика Солтанівка, Городище Косівське, Біла Церква (Замкова гора) та ін.

Залишками значних давньоруських населених пунктів є городища в Василькові (літописний Василів), Шарках (за Б. О. Рибаківим, літописний Торчеськ), Старих Безрадичах (за П. О. Раппопортом, літописний Тумаш), Замкова гора в Білій Церкві (літописний Юр'єв). Городище в Макарові слід ототожнювати з літописним Здвиженням. Цьому відповідає місцеположення городища (в напрямку з Білгорода на Володимир-Волинський) і поширення поблизу нього на значній площі культурного шару XI ст. Інших подібних городищ на р. Здвиж немає.

Є всі підстави пов'язувати городище поблизу с Зарубинці, розташоване проти гирла Трубіжа і Переяслава-Хмельницького, з літописним Зарубом, який у XII—XIII ст. відігравав стратегічну роль контрольного пункту на броді через Дніпро.

Залишками літописного Мутижира (різночитання — Мотижир) є городище в с. Мотижині. Мутижир згадується під 1162 роком як населений пункт на захід від Білгорода, а точніше, на шляху між населеними пунктами Кучари і Білгород. Кучари знаходились, певно, на місці сучасного с Кочерів (Радомишльський р-н Житомирської обл.) на шосе Житомир — Київ. Сучасне с Мотижин розміщується на шляху між селами Кочерів і Білгородка (давньоруський Білгород).

Городище в Чорногородці можна ототожнювати з літописним Черневом. У 1151 р. Юрій Долгорукий вирушив з Білгорода на Чернев, перейшов вал (очевидно, Змієвий вал на південь від Стугнянського валу) і зупинився для зустрічі з загонами галицького князя, що йшли йому на допомогу. Але Юрія Долгорукого наздогнав київський князь Ізяслав і біля Перепетового поля, у верхів'ях р. Рути (сучасна р. Роток, що впадає в р. Рось в Білій Церкві), відбулася битва. Ці топографічні орієнтири не суперечать ототожненню літописного Чернева з городищем в с Чорногородці.

Значними населеними пунктами були городища в Іванкові, Трилісах, Мазепинцях, Буках, Малій Сквирці, Чепилівці, Сухолісах, Бушеві, Китаєві.

Всі ці укріплені населені пункти відігравали важливу роль в захисті правобережної Київщини від нападів степових кочовиків.

ПРИМІТКИ

¹ П. Н. Третьяков, Древлянские грады. Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия. Сборник. М., 1952, стор. 64, 65.

² Н. В. Лінка. Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р.—АП УРСР, т. III. К., 1962, стор. 49, 50; П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества. X—XIII вв.—МИА, № 52, М—Л., 1956, стор. 49; А. І. Кубишев. Стародавній Китаїв.—Археологія, т. XVII, К., 1964, стор. 43. Слід зазначити, що план Китаївського городища, опублікований П. О. Раппопортом, дуже неточний (П. А. Раппопорт. Вказ. праця, стор. 48, рис. 20).

³ П. О. Раппопорт. Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р.—Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 146.

⁴ П. А. Раппопорт. Оборонительные сооружения на городище в селе Старые Безрадицы.—КСИИМК, вып. 41. М.—Л., 1951, план на рис. 40, стор. 116.

⁵ Там же, стор. 116.

⁶ Б. А. Рыбаков. Торческ — город черных клобуков.—Археологические открытия 1966 года. М., 1967, стор. 244.

⁷ В. И. Довженко. Городища и селища на Руси и Россаве.—КСИА УССР, вып. 5. К., 1955, стор. 52.